

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA AKSIOLOGIK BIRLIKLARNING ISHLATILISHINI LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI

Islomova Zahro Shuhrat qizi

Shahrisabz davlat pedagogika instituti ingliz tili fani o'qituvchisi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada xalq og'zaki ijodida aksiologik birliklarining namoyon bo'lishi chuqur o'rganiladi. Aksiologik birliklari milliy madaniyat, an'analar va qadriyatlarni aks ettiruvchi muhim til elementlari bo'lib, ular maqollar, matallar, rivoyatlar, afsonalar, dostonlar va xalqqa tanish qo'shiqlarda kengayishga ega. Tadqiqot jarayonida bu janrlardagi qiymat birliklarining semantik, pragmatik va lingvokulturologik jihatlari ko'rib chiqilib, ularning jamiyatdagi axloqiy va estetik ahamiyati tahlil etiladi.*

Kalit so'zlar: *Aksiologik birliklar, xalq og'zaki ijodi, qadriyatlar, maqollar, rivoyatlar, dostonlar, madaniy meros.*

Til millat madaniyatining bir qismi u madaniyatni saqlaydi va boshqa avlodlarga yetkazadi. S.G.Ter-Minasova tilni atrofdagi dunyoning kozgusi deb ataydi: ... u [til] voqelikni aks ettiradi va dunyoning, har bir tilning yagona, oziga xos tasvirini yaratadi. Bundan kelib chiqib, xalq, etnik guruhlar va jamiyat berilgan tildan muloqot vositasi sifatida foydalanadi.

Rus filologi va tilshunosi E.V.Urisonning fikricha, til tizimlari atrofdagi voqelikning oziga xos tarzda boshqacha tasvirini taklif qiladi: Biz bilamizki, har bir til dunyoni oziga xos tarzda boladi, yani uni kontseptsiyalashning oziga xos usuli bor. Har bir muayyan tilning zamirida maxsus model yoki dunyoning tasviri mavjud bolib, sozlovchi ozi aytgan soz (lar)ning mazmunini shu modelga muvofiq tartibga soladi. Frazelogizmlar, V.A.Maslova (taniqli rus tilshunosi bolib, lingvokulturologiya va kognitiv tilshunoslik sohalarida muhim ilmiy ishlar qilgan. Uning asarlari til va madaniyat ortasidagi munosabatlarni organishga bagishlangan)ning fikricha, dunyoning lingvistik korinishining parchasidir; u dunyoni tasvirlash uchun emas, balki uni tushunish va baholash uchun xizmat qiladi. V.A.Maslova iboralar ona tilida sozlashuvchilarning dastlabki bilimlari, shuningdek, ularning madaniy va tarixiy ananalar ortasida yaqin aloqa borligini taklif qiladi. Frazelogizmlar insonning milliy-madaniy oziga xosligini aks ettiruvchi kozgudir. Milliy tafakkur namoyon boladigan xususiyatlaridan biri tilning frazeologik vositalaridir. Iboralar, ular oz ichiga olgan tasvirlar, ramzlar va stereotiplar bilan bir qatorda, insoniyat tajribasining katta qismini qamrab oladi va millatning til madaniyati qonunlarini oz ichiga oladi. Ularda milliy madaniyatning muhim jihatlari bolgan kop asrlik tarix, diniy etiqod, xalq donishmandligi, axloqiy goyalar oz ifodasini topgan. Taniqli rus tilshunosi, semantika va pragmatika sohasida mashhur olim V.N.Teliyaning fikricha, iboralar "... madaniy va milliy meyorlar, stereotiplar, afsonalar va boshqalar bilan bogliq bolib, ular nutqda qollanganda malum bir til madaniyati jamoasiga xos bolgan

fikrlashni aks ettiradi”. Taniqli rus filologi va lingvisti S. G. Terminasova iboralar til va madaniyatni shakllantirishda muhim rol oynaydi, deb hisoblaydi: “tilning iboratik qatlami, yani har bir millat uchun oziga xos bolgan qatlamda qadriyatlarni, jamoat axloqini, dunyoga, odamlarga, boshqa xalqlarga munosabatini saqlaydi. Iboralar, maqollar va matallar millatning turmush tarzini, shuningdek geografik joylashuvini, bir madaniyat bilan birlashtirilgan jamiyat tarixi va ananalarini aks ettiradi”. V.A.Maslovaning fikricha, milliy-madaniy xususiyatlarni aniqlashda iboralar salmoqli vazifani bajaradi. Ular har bir milliy tilning ruhidir; ular xalqning oziga xosligi bilan birga til xarakterini ham ifodalaydi. Iboralar atrofimizdagi olamga bolgan sub'ektiv munosabatimizni tushunish, baholash va ifodalash uchun emas, balki uni tasvirlash uchun ham chaqiriladi. Iboralar shaxs va jamiyat dunyoqarashining shakllanishida muhim rol oynaydi. Iboralarning semantik tuzilishi, birinchi navbatda, ekstralingvistik omillar bilan belgilanadi va iboralar malum bir xalqning hayoti va turmush sharoitining turli tomonlarini, ularning jamoaviy ongi va ogzaki nutq shaklida saqlanib qolgan kop asrlik tajribasini toliq va aniq aks ettiradi. Tilni inson, uning ongi, tafakkuri, manaviy va amaliy faoliyati bilan chambarchas bogliq holda organishga qaratilgan antropologik paradigmaning rivojlanishi tufayli til frazeologik tizimning milliy-madaniy oziga xosligi masalasi bolib, hozirda koplak tilshunos olimlarning tadqiqot mavzusi sifatida organiladi. Bu borada iboralar eng madaniyatga xos va milliy ahamiyatga ega lingvistik birliklar. Iboralar va madaniy belgilar ortasidagi munosabatlarni organish, etalonlar, qoliplar, belgilar korinishidagi qadriyatlar tizimini, iboralarning milliy madaniy oziga xosligini organish tilshunoslik frazeologiyasining bir qismidir. Frazeologik komponentlar eng “madaniyatga tegishli” deb tan olingan, chunki ular xalq madaniyati, goyalari, urf-odatlar, qadimiy urf-odatlar va ananalarini, xatti-harakatlarini aks ettiradi.

Kopgina tadqiqotchilarning fikricha, iboralarning madaniy oziga xos xususiyatlari har qanday tilda mavjud bolgan ekvivalent bolmagan yoki lakunar iboralar bilan bogliq. Lingvistik materiallarni tahlil qilish natijalari Z.V.Korzyukova (Kunin tasnifiga etibor qaratgan holda) bizga ingliz va ozbek iboralarini tasniflash va madaniy malumotlarni aks ettiruvchi bir nechta guruhlarni aniqlash imkonini berdi:

1. Ingliz va o‘zbek xalqining urf-odat va ananalarini aks ettiruvchi iboralar Ingliz tilida an unlicked cub iborasi mavjud. Inglizlarning orta asr ananalariga kora, ayiq bolasi notogri shaklga ega bolib, togon uni yalab turmaguncha nomukammal boladi. “Bakers dozen” -ingliz tili ananalarini aks ettiruvchi iboraning yana bir misoli. Qadimgi ingliz odatiga kora, savdogarlar novvoylardan on uchinchi nonni olishgan, on ikki orniga 13-novvoychining hisobidan edi. Ozbek tilida teng-tengi bilan tezak qopi bilan frazeologik birligi ozbek ananalarini tasvirlaydi. Bu iboratik ibora har bir kishi ijtimoiy darajasi bir xil bolgan qizga uylanishi kerakligini anglatadi. Bu iborani ingliz tilidagi “Every Jack has its Jill” maqolining manosi bilan almashtirish mumkin. Keyingi misol ozbek tilida Chiqqan qiz chigiriqdan tashqari bolib, turmushga chiqqan qiz ota-onasi bilan birga yashash

mumkin emasligini bildiradi. Ozbek madaniyatiga kora, turmushga chiqqan qiz hayotning qandaydir past-balandliklariga etibor bermay, umrbod er-xotin bolib yashashi kerak.

2. Ingliz va ozbek realiyasi bilan boglangan iboralar

Realia madaniy jihatdan oziga xos soz yoki ibora sifatida tarflanadi, uni kopincha, iloji bolsa, maqsadli tilga tarjima qilish qiyin. "Carry coals to Newcastle" realiya tarkibiga kiruvchi frazeologizmlardan biri bo'lib, o'sha joyda ortiqcha narsalarni olib yurishni bildiradi. Chunki Nyukasl (Yangi qasr) ko'mir qazib olish markazi hisoblanadi. Bu ibora o'zbek tilidagi Ormonga otin bilan borish iborasiga mos keladi. Inglizlar orasida ingliz frazeologizmlarida qollaniladigan realiyali leksemalarning kop qismi pul birliklari va olchov birliklari (vazn, hajm, uzunlik) nomlaridir. Masalan, penny wise and pound foolish (kichik ishlarda ehtiyotkor, lekin muhimroq masalalarda ehtiyotsizlik), in for a penny in for a pound (biror narsani tugatish niyatini bildirish uchun ishlatiladi), ive them an inch and they will take a mile (kichik yon bersangiz, ular sizdan foydalanadilar), look a million dollars (juda jozibali va yaxshi kiyingan korinish uchun). Bundan farqli olaroq, ozbek tilida chuchvarani xom sanamoq (kimdir yoki biror narsa haqida xato qilish), oshga tushgan xira pashshaday (keraksiz odam), yosh kelsa ishga, qari kelsa oshga (yoshlar mehnat, kattalar dam olish uchun) kabi milliy taomlarning realiyasi bilan bogliq va kiyim-kechak, jumladan astar-avrasini agdarmoq (biror narsani chuqurroq korib chiqish), bir-ikki yaktakni ortiqroq yirtgan (yanada tajribali), doppisini osmonga otmoq (omad va baxtga erishmoq), kavushini togirlab qoymoq (jazolash), gapga ton kiydirmoq (birovni aldamoq) va hokazo kabi frazeologizmlarga boy. Ingliz va ozbek yozuvchilari, olimlari, siyosatchilari, xalqlari nomlari bilan boglangan iboralar "Lady Bracknell" ingliz tilida ozini sevadigan aristokratik ayollarni anglatadi. Braknel Oskar Uayldning Jiddiy bolishning ahamiyati" spektaklidagi qahramon edi. U Uayldning eng kulgili satrlarini gapiradigan qattiqqol, yuqori sinf ingliz ayolidir. Ushbu toifaga yana bir misol "According to Cocker" narsaning qoidolari yoki mezonlariga mukammal rioya qilish manosida. Koker (1631-1675) matematika va arifmetika olimi, 17-asrlarda mashhur arifmetika boyicha kitob muallifi. The Admirable Crichton, King Charles's head, Queen Ann is dead ingliz yozuvchilarining iboratik iboralari uchun boshqa misollardir. O'zbek tilidagi "Jonini Jabborga bermoq" iborasini misol qilib olish mumkin. Biror ishni ko'p kuch bilan bajarish, mehnatsevarlik bilan bir ishni haddan tashqari oshirish demakdir. Jabbor o'zbekcha erkak ismibo'lib, frazeologizmida "jon" so'zi bilan alliteratsiya bo'lib qoladi. Qolaversa, o'zbek xalq og'zaki ijodiga ko'ra, u qat'iy ish beruvchi bo'lib, xodimlardan katta e'tibor talab qilgan.

"A black sheep" iborasi ingliz tilida sozlashuvchi mamlakatlarning xurofotlari bilan bogliq. Qadimgi etiqodga kora, qora qoy shaytonning muhri bilan belgilanadi, bu ibora oilaga uyat manosida qollaniladi. Keyingi misol "to show the white feather" dir, bu qorqoqlikni korsatishni anglatadi. Ingliz madaniyatida odamlar xorozning dumidagi oq tuklar yomon zotning belgisidir, deb takidlaydilar. Qirmich yegan qiz

ozbek tilida kop qollaniladigan iboradir. Ozbeklar bu iborani toy kunida yomgir yoggan qizlar uchun ishlatadi. “Qirmich” komponenti qaynatilgan sutning qolgan qismidir. Uning kelib chiqishi ozbek irim-sirimlariga tegishli bolib, bu mahsulot nima uchun yomgirli toy kunini tasvirlash uchun ishlatilishini hech kim tushuntira olmaydi. Ozbek tilidagi yana bir qiziq ibora kovushiga sabzi solmoqdir. Soz jumllariga kora, yigitlar turmush qurish istagini bildirgani uchun otasining kovushiga sabzi solib qoyishgan.

“Over the moon” ingliz frazeologiyasidagi biror narsadan juda xursand ekanligingizni anglatadi. Bu ibora oy komponenti tufayli astrologiya-assotsiativ ibora hisoblanadi. Yana bir misol, Once in a blue moon biror narsa juda kamdan-kam sodir bolishini anglatadi. Ushbu iboraning kelib chiqishi biroz noaniq, ammo bitta tushuntirish quyidagicha: odatda yiliga 12 ta tolin oy bor, har oyda bitta. Biroq, har uch yilda bir marta, bir oyda 2 ta tolin oy korinadi. Bu sodir bolganda, kok oy chiqadi. Keyingi misol sifatida tunda ota shoshqaloq va yashirin jonash degan manoni anglatuvchi Do a moonlight flit iborasini olish mumkin. “A touch of the sun” (yengil quyosh urishidan aziyat chekish), “to believe in ones star” (kimdirning taqdiriga ishonish) ingliz tilining madaniy qarashlarini saqlaydigan astrologiya bilan ham bogliq. Ozbek tilida yulduzni benarvon uradigan, yulduzi-yulduziga togri kelmoq (kelin-kuyovni bir-biriga mos deb bilish), yettinchi osmunda yurmoq -xursand), figoni falak bolmoq (haqiqatan ham asabiylashmoq), kokka kotarmoq kimgadir yuksak hurmat korsatish) iboralari ozbek xalqining oz madaniyatini munajjimlik bilan qanday boglashini aks ettiradi.

Ingliz tilidagi “Fortunatuss purse” bu guruhning yorqin misolidir. Bu ibora ertakdagi Fortunatus qahramonidan olingan bolib, bitmas-tuganmas hamyonni bildiradi. “In borrowed plumes iborasi “oziniki bolmagan narsa bilan maqtanish” manosini anglatadi va In Borrowed Plumes, Amerika dramasidan kelib chiqqan. “A dog in the manger” -hech qanday ehtiyoj yoki foydalanish qobiliyatiga ega bolmagan odamdan kelib chiqqan, boshqalar uchun foydali yoki qimmatli boladigan, lekin boshqalarga ega bolishiga tosqinlik qiladigan egalik, 16-asr oxirida hokiz va otning pichanni yeyishiga yol qoymaslik uchun oxurda yotgan it haqidagi ertakdan kelib chiqqan. Ozbek tilida Jasadidan eshak hurkadi iborasi dastlab Otamdan qolgan dalalar asarida atoqli ozbek yozuvchisi Togay Murodtomonidan qollangan. Bu ibora yomon odamning qiyofasini yaratadi, chunki u ozining pastliklariga nisbatan beadab sozlarni ishlatadi. Cholpon ozining Kecha va Kunduz asarida qollagan Biri besh boldi (tosatdan boyib ketmoq) buning yana bir misoli. Aynan ibora biror narsaning yorqin farovonligiga ega bolganlar uchun ishlatiladi. Keyingisi Laylini korish uchun Majnunning kozi kerak. Layli va Majnun Alisher Navoiy gazalidagi qahramonlardir. Malumki, Layli chiroyli qiz edi. Uni korgan odam uning gozalligini kora olmadi. Shuning uchun bu maqolda bu nomlar qalb gozalligini his qilish maqsadida ramziy manoda qollangan

“To cut the Gordian knot” ingliz tilida qiyin muammoni kuchli, sodda va samarali tarzda hal qilishni anglatadi. Keyingi orinda “Halcyon days” sokin,

osoyishta kunlar, sokin vaqt degan manoni anglatadi. Qadimgi ananaviy rivoyatlarga kora, halcyon -Kingfisher, qishki kun davomida dengizda suzuvchi tovuqlarni uyaga olib keladi va bu vaqtda, taxminan ikki hafta, dengiz juda sokin bolgan. “A Trojan horse zararli yoki zararli narsalarni kiritish uchun yashirin vosita uchun ishlatiladi. Ozbek tilida Ayamajuz olti kun, qahri kelsa qattiq kun frazeologik birligi keng tarqalgan. Ayamajuz xalq miflarida qahramon nomi. Afsonalarga kora, tabiatdagi fasllarning almashinish hodisasi xalqning ibtidoiy tafakkurida ana shu obraz orqali ifodalangan. Ayamajuzning toqson ogli bor edi va ularning har biri qishning harbir kunini sovuq qilish uchun tayinlangan. Qish oylarida issiq bolsa, Ayamajuz Navrozdan bir hafta oldin sovuqlarini yuborib, ogillariga: Bir kun kelib mening oldimga kelishingshart emas, deydi. Ozbek rivoyatlarida aytilishicha, kimnidir qasddan niyat qilib yoki hech qanday sababsiz yoqtirmaslik mumkin. Bu yerda ular bu holat uchun “Jini suymaydi” dan foydalanadilar. Ularning fikriga kora, har bir inson ozining ichki xulq-atvoriga qarshi turishi mumkin bolgan ozining ikkinchi tomoniga ega.

Saint Bartholomew's Day Massacre ingliz tilidan tarjima qilinganda shafqatsiz qotillik kunini anglatadi. Tarixga kora, u onasi Ketrin de Medichining tasiri ostida harakat qilgan Karl IX buyrugi bilan 1572-yil 24-avgustda boshlangan Parijda Gugenotlarning oldirilishidan kelib chiqqan. “The curse of Scotland” toqqizta olmos degan manoni anglatadi. Tarixan, oyin kartasi graf Dilprim Steynerning timsoliga oxshaydi, u ozining Britaniyaparast siyosati tufayli Shotlandiyada nafrat uygotdi. Yana bir misol, Hobsons choice bu tanlov yoq degan manoni anglatadi. Bu Kembrijdagi (XVI asr) livari Xobsonning tarixiy haqiqatidan kelib chiqqan bolib, oz mijozlaridan faqat chiqish eshigiga eng yaqin bolgan otni sotib olishlarini talab qilgan. Ozbek tili uchun Boji keldi, Boji keldi, Chingiz bilan Joji keldi. Idioma tarixiy haqiqatni aks ettiradi. Bu maqolda uchta tarixiy nom bor: Boji, Chingiz, Joji. Bular mogul bosqinchilari, Chingizxon ogillarining ismlari. Bu maqolda bu nomlarni tilga olishdan maqsad uzoq tariximizda mogullar bosqinini korsatishdir. Xalq ularning kelishidan qorqib, halok bolishini his qildi. Shu munosabat bilan bu nomlar xalq maqollari tarkibida bolib, bilvosita manoda qollangan. Ozbek xalqining urf-odatiga kora, bu maqol bola ota-onasiga boysunmasa, bolani qorqitish uchun ishlatilgan. Yana bir ozbekcha misol Tuyani korib, Turanni kozla. Bu misolda Turon sozi Ozbekistonning tarixiy nomini korsatadi.

Xulosa qilib aytganda, biz ushbu maqolada ingliz va ozbek iboralarining milliy-madaniy xususiyatlariga kora tasnifini ochib berishga harakat qildik. Biroq tasniflashning boshqa kichik guruhlar ham borki, ular orasida Biblicisms, Shekspirizmlar, ingliz tilidagi etimologiyaga asoslangan frazeologik birliklar, paygambarlar ismlari bilan kelgan frazeologik birliklar, ozbek tilidagi muqaddas joy nomlari bilan ifodalangan frazeologik birliklar ham organishga arziydi. Tarixiy faktlar, ijtimoiy-siyosiy jihatlar, urf-odatlar va madaniy qadriyatlarning barchasini frazeologizmlarda uchratish mumkin va ularning barchasi tillarda oxshash mavzuli sohalarni hosil qiladi: atrof-muhit, iqtisodiyva ijtimoiy hayot, his-tuygular, shaxsiy

xususiyatlar, axloq va boshqalar. Frazеologik birliklar oʻziga xos va universal bolgan psixologik va lingvistik elementlarga asoslanadi, chunki ular madaniyatlarning haqiqiy madaniy piktogrammalariga aylangan. Demak, iboralar ham madaniyatga, ham millatga tegishli til vositalari ekanligini yodda tutish kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYHATI:

1. Мусулманова Н.Р. Грамматик шаклларда категориал, ёндош ва ҳамроҳ маъно. – Тошкент: Фан, 2012. – Б.56.
2. Неъматов Х., Менглиев Б. Ғ.Ғуломнинг лисоний имкониятлардан фойдаланиш маҳорати. Ғ.Ғулом ва давримиз (Тўплам). – Қарши, 2003. – Б. 81.
3. Islomova Z. Research of axiological lexicon in Uzbek and English languages // Xorijiy lingvistika va lingvodidaktika – Зарубежная лингвистика и лингводидактика – Foreign Linguistics and Linguodidactics Special Issue – 1 (2024) / ISSN 2181-3701 –B. 245-249.
4. Islomova Z. Oʻzbek tilshunosligida aksiologik birliklarning oʻrganilishiga doir // OʻzMU xabarlar. – Toshkent, 2024. №1/9/1 –B. 298-300.
5. Islomova Z. On the Study of Axiological Units in Uzbek Linguistics // American Journal of Education and Evaluation Studies, Vol.1, No.7 (Oct, 2024), E-ISSN: 2997-9439 –P. 306-309
6. Karimov A. Oʻzbek xalq maqollari va ularning semantik xususiyatlari. – Toshkent: Sharq, 2010.